

Д. Є. Марков

“ДІБІЯ УПАДЕШ” ТА ЇЇ МІСЦЕ В ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ НЕПАЛУ

Серед документів часів створення єдиної непальської держави особливе місце посідає “Дібія Упадеш” – автобіографія прославленого короля-об’єднувача Прітхві Нараяна Шаха (1769–1775). “Дібія Упадеш” була продиктована королем у Нувакоті 1774 року, незадовго до смерті, і, таким чином, підбиває підсумки його плідотної діяльності. Це – одне з небагатьох джерел з історії Непалу XVIII століття, яке свідчить і про особистість короля-воїна, і про соціальне та політичне буття тогочасних князівств і народів Непалу. “Дібія Упадеш” – чудове “відображення” ідей і уявлень самого Прітхві Нараяна та його сподвижників, оточення, так само як і державної ідеології королівства. У книзі, яка, окрім всього, є і цікавою літературною пам’яткою, король описує основні віхи свого життя, військові походи, політичні ігри, висвітлює свої плани і погляди щодо управління державою, суспільного устрою країни. Книга – своєрідний заповіт нащадкам і протягом тривалого часу була “настільною книгою” непальських державників. Змальований королем образ ідеального індуського правителя, вектори внутрішньої і зовнішньої політики залишались зразком для наслідування для наступників Прітхві Нараяна Шаха [Stiller 1974, 51]. У всякому разі, як коріння самої загальнонепальської держави, так і коріння багатьох процесів і явищ, напрямів соціального й політичного розвитку країни, її ідеології в наступні періоди треба шукати в ідеях і діяльності короля-засновника та його сподвижників.

Непал – країна найвищих у світі гір, і вже через таке своє розташування є природно ізольованою. І хоча тут протягом століть взаємодіяли різні культури, цивілізації, релігії, вчення та ідеї, князі і королі гір мало цікавилися життям поза межами Гімалайського регіону – вони облаштовували (створювали) свій автономний простір, як, наприклад, неварські князівства, які почувалися цілком самодостатньо на батьківщині, на землях Непальської Долини, сакральної країни-мандали з її центром – священною ступою Сваямбхунатх. Князі Непалу з династії Малла вільно

торгували з Індією, отримуючи великі прибутки як посередник між Індією і Тибетом; іноземці все ж допускалися у країну, а католики заснували у Долині свою місію і храм. Однак саме з часів ствердження на престолі Прітхві Нараяна і династії Шах у 1769 році ізоляціонізм стає все більш актуальною і животрепетною проблемою, цілим вектором зовнішньої політики країни, а в період Рана (1846–1951) ізоляціонізм і закритість перетворюються на стовпи правлячого режиму.

Прітхві Нараян Шах справді вчив берегти “секрети країни” і не “допускати іноземців у гори” [Prithvi Narayan Shah 1964, 33]. У першу чергу йдеться про південних сусідів короля Непалу – про *могхулів* (тобто підданих імперії Великих Моголів) і *фірангіє* (від “франків”, тобто європейців, звісно, британців). Прітхві Нараян вигнав із країни індійських госаїнів¹ і кашмірських мусульман-торгівців, що за Малла майже монополізували торгівлю між Індією і Тибетом. З часом у немилість до нього потрапили і християни, які також були змушені залишити Непал (однак репресій проти них окрім конфіскації пожалувань *бірта*, не було) [Baral 1964, 319–320; Burghart 1976, 102–103; Regmi 1976, 25–30, 71]. Гуркхи також придушили повстання *нагів* (*нага садху* (*naga sadhu*) або *нага вейрагі* (*naga veuragi*))², – “йогів-воїнів”, які прийшли з Індії, аби допомогти князю Джаяпракашу Малла проти Прітхві Нараяна [Prithvi Narayan Shah 1964, 32; Baral 1964, 334–335]. Окрім того, що *нага йоги* прийшли на допомогу ворогу, відрізнялися ідейно і ідеологічно, вони все ж були для гуркхів чужинцями, які до того ж жили на землі, “забрудненій” мусульманським і європейським пануванням (таке сприйняття, може, не варто перебільшувати, але воно мало місце) [Ледков 2001, 19–20; Burghart 1984, 102–113]. Король із підозрою ставився і до британців; оскільки, на його думку, торгівля мала контролюватися непаль-

¹ Госаїни – представники шиваїтського ордену послідовників Шанкарачар’ї; частина з яких активно займалася трансгімалайською торгівлею.

² *Нага йоги*, або *нага садху* – північноіндійські аскети-шиваїти, відомі своєю войовничістю, демонстрацією зброї. У 1760–1770-ті рр. вони активізувалися і в Гімалаях, де через спроби контролю з боку влади Горкхи виступили зі зброєю в руках на захист своїх прав і свого вчення, також і проти британців. *Нага йоги* “не вписалися” в соціально-політичну систему Непалу, а тому були вигнані з його меж.

ськими митниками на кордоні; він заборонив ввезення до Непалу індійських товарів, особливо тканин, таких популярних у Непалі [Prithvi Narayan Shah 1964, 27–28]. Але все це має розумне пояснення – у такий спосіб новий володар Непалу хотів монополізувати торгівлю між південним і північним сусідом. “Нехай гроші лишаються у країні!” – так декларує король у “Дібія Упадеш”. Російський радянський історик І. Редько, очевидно, розглядаючи економічні заходи Непалу з позицій марксизму, називає дії короля Прітхві Нараяна “меркантильністю” [Редько 1976]. Навряд чи така оцінка справедлива. Прітхві Нараян робив те, що вважав якнайкращим для свого королівства і народу. Король намагався залишити багатства в країні, сприяти зростанню непальської економіки і виробництва. Щоб компенсувати відсутність індійських тканин і налагодити власне виробництво, Прітхві Нараян відправив своїх підданих на південь для опанування цієї справи. Накопичування ж багатств також не було метою володаря, принаймні, так він говорить перед обличчям нащадків: “Не накопичуйте гроші двору у палаці...” Ці статки, на думку короля, необхідно роздати бідним, священикам, вірянам, аскетам, пустельникам, брахманам і сан’яси [Prithvi Narayan Shah 1964, 31]. Навпаки, нестримне марнотратство раджпутських князів Північної Індії не знаходить у Прітхві Нараяна розуміння. Зокрема, він вважав, що нащадки славних воїнів, “індійського лицарства” забули про обов’язок і змирилися з іноземним пануванням [Mishra 1983, 52; Ваніна 2007, 197–200].

До того ж, як пише Л. Стіллер, це також було питанням лідерства, а король був популярний не лише серед офіцерів і знаті, але і серед народу [Stiller 1995, 75–80]. Дійсно, ймовірно, що для еліти простий люд, найнижчі касти в Непалі, як і в інших середньовічних суспільствах (а Непал XVIII століття, безумовно, ще жив у просторі пізнього Середньовіччя), були нічим іншим як “мовчазною більшістю”. Але винятки могли бути і були й у ту епоху. “Якщо піддані живуть у добробуті, палац буде сильним... Багатство короля – його піддані”, – так пише Прітхві Нараян у “Дібія Упадеш” [Prithvi Narayan Shah 1964, 27]. В іншому місці він уточнює: “Справжнє багатство короля – його вояки і піддані” [Prithvi Narayan Shah 1964, 30]. Остання думка в якомусь сенсі стала девізом лідерства і секретом популярності у війську хороброго горкх-

ського князя, який об’єднав Непал. Варто зазначити, що предки Прітхві Нараяна Шаха думали інакше, називаючи основним багатством князя то землю, то скарбницю, але аж ніяк не народ.

Може скластися враження, що політика “зачинених дверей” Прітхві Нараяна так емоційно, але впевнено окреслена автором у “Дібія Упадеш”, – це заморожування або навіть відмова від фактичних стосунків із сусідами. Однак це не так. Це була спроба розвивати ці стосунки і спрямувати їх, на думку короля, у русло, найсприятливіше для країни, тобто, не допустивши англійців на територію королівства. Зовнішні зносини і торгівля мали відбуватися на умовах короля Непалу [Stiller 1974, 62–63]. У багатьох же питаннях приймалося компромісне рішення, британці йшли на поступки Непалу, особливо з приходом на пост генерал-губернатора Уоррена Гастінгса, дуже зацікавленого у непальській торгівлі [Stiller 1974, 64]. Прикладом партнерських, дружніх відносин служать взаємини Непалу і Ост-Індської компанії після 1771 р., в останні роки правління Прітхві Нараяна Шаха. Тоді непальці та англійці разом вирішили складні прикордонні питання [Stiller 1974, 62–64]. Прітхві Нараян проявив неабияку гнучкість і мудрість у стосунках із британцями, хоча й останні йшли на поступки Непалу заради торгівлі.

Відносини з Тибетом, можливо, не були такими плідними, як хотілося королю. Лідера гуркхів у Тибеті часто сприймали як “порушника спокою”. Однак Прітхві Нараян сприяв торгівлі з “Країною снігів”, намагався продовжити практику князів Малла карбувати срібну монету (мохари, або танки) для Тибету. Розуміючи важливість стабільної “білої” монети, король провів грошову реформу [Prithvi Narayan Shah 1964, 31]. Новий високопробний мохар мав стати твердою валютою, зміцнити економіку (спроби аналогічних реформ та їхню важливість у середньовічному грошовому господарстві розглядає Жак Ле Гофф в одній зі своїх робіт) [Ле Гофф 2010, 112–122]. Однак тибетці через низку обставин відмовилися від “хорошої” монети. Хоча цей проект не був реалізований, король Непалу мав плани заснувати великі торговельні факторії у прикордонних містах із Тибетом [Baral 1964, 321]. Цікаво, що у свою чергу Прітхві Нараян намагався переконати тибетський уряд триматися від англійців подалі, не пускати їх до країни [Марков 2011, 105–139]. Тибетці мали б, на його думку,

спілкуватися лише із традиційними сусідами. Така позиція виявилася близькою частині вищого ламства Тибету, що, однак, не завадило Панчен-ламі прийняти посольство Дж. Богля.

Можливо, часом володар Непалу був занадто підозріливим до іноземців, однак рішення тримати британців на “дружній відстані” було зумовлено і досвідом 1767 року, коли Ост-Індська компанія спробувала збройно допомогти князям Малла проти Горкхи, і тим, що король усвідомлював усі небезпеки для незалежності королівства від британського “проникнення” у країну. Усвідомлював він і стратегічну важливість Гімалаїв для контролю над Індією зростаючої могутньої сили Ост-Індської компанії [Stiller 1974, 51]. Непал – ця “створена Богом фортеця” – ключ для безпеки на півночі субконтиненту. Рано чи пізно, з британцями доведеться зустрітися на полі бою “біля схилів гір” [Prithvi Narayan Shah 1964, 25]. Водночас у “Дібія Упадеш” автор однозначно “віддав” напівнезалежний (у певні періоди фактично самостійний) Тибет у сферу впливу Піднебесної. Стає зрозумілим, що король не сумнівався: Китай набагато ближче до кордонів його королівства, ніж могло здатися. Зіткнення з цими двома гігантами – Британською Індією і Китаєм – і маленький Непал, “як корінь ямса, затиснутий між двох каменів (у тексті – дуї дхунго (dui dhungo), що може мати значення і каміння, і великої держави. – М. Д.)” буде роздавлено [Prithvi Narayan Shah 1964, 25]. Цього Прітхві Нараян Шах намагався уникнути, обравши шлях лавірування, балансування між цими двома великими силами як єдиний спосіб для його королівства вижити, зберегти незалежність [Ледков 2002, 80–82]. “Підтримуйте дружні стосунки з імператором Китаю. Також сприяйте миру з імператором південних морів (тобто Британською Індією. – М. Д.). Але він дуже хитрий і підступний. Він прийде у пошуках твердинь (захоче закріпитися), адже йому стане важко, якщо Гіндустан об’єднається”, – так запевдає нащадкам Прітхві Нараян. Це квінтесенція його зовнішньої політики, що була ідеалом для нащадків і не втратила своєї актуальності (як ідея виживання маленької країни шляхом “лавірування” між азійськими гігантами) навіть сьогодні. Отже, правила у відносинах із Британією були такі: бути дружніми з *фірангами*, і вони не стануть підтримувати ворогів Непалу; не допускати іноземців у країну за будь-яких обставин [Stiller 1974, 65].

Політика балансування стала ознакою не лише зовнішньої політики держави за Прітхві Нараяна Шаха та його спадкоємців, але і політики внутрішньої: розумний і далекоглядний володар міг зберегти мир і єдність у гірській поліетнічній і полікультурній країні, балансує між різними соціальними групами, кастами, народами, релігійними течіями тощо [Ледков 2001, 3–33]. Приклади такого лавірування між соціальними групами і спільнотами Непалу знаходимо у “Дібія Упадеш” [Prithvi Narayan Shah 1964, 20–21, 30]. У тому, що нова династія розпочала політику “горкхізації” (тобто перенесення політичного устрою вотчинного князівства Горкха на все королівство) і політичної індуїзації (санскритизації), запроваджуючи все це достатньо м’якими методами, також можна побачити ознаки політики лавірування. Різні регіональні пласти, релігійні, культурні, політичні, адміністративні, продовжили існувати, але були включені в загальнодержавну систему [Burghart 1984, 102–103]. Рівновагу можна було знайти у мирному конкуруванні, наприклад, різних етнічних і соціальних груп та їхніх “мікросвітів”.

У стані мирного, навіть прихованого, суперництва перебували і традиційні релігії Непалу: буддизм (від початку релігія більшості неварів) і індуїзм, який з часів раннього середньовіччя мав великий вплив і став “державотворчим”, адже більшість еліти і королівська родина, як правило, були індуїстами [Hamilton 1819, 11–15]. Індуїстська монархія, державна влада, як зазначають дослідники, виконувала деякі функції релігійної організації [Ледков 2001, 23]. Завдяки зусиллям влади насамперед індуїстські громади, що традиційно мають дуже розгалужену організацію, “ієрархізувалися”, хоча б частково. При особі короля існували посади раджуру (голова) і раджгубхаджу (первосвященик усіх буддистів (неварів)), але і тут існування ієрархії не було таким струнким (як, наприклад, у тибетському буддизмі, де існує чітка ієрархія) – застосувати до цих релігійних організацій-громад термін “церква”, напевно, буде неправильним. Тому і у взаєминах між релігійними громадами в цілому віротерпима держава часто вдавалася до політики балансування між різними силами. Ці явища пов’язані із процесом індуїзації, що з часів династії Шах отримував ще й особливу підтримку держави. Прітхві Нараян мріяв про країну “сад 4 варн і 36 каст”, безумовно, в індуїстському

дусі [Prithvi Narayan Shah 1964, 27–28]. Загальнонепальська кастова система привносилася “зверху”, а тому також вимагала компромісу, обережності і тої самої “збалансованої” виваженості від влади. Треба зазначити, що династія з Горкхи, в багатьох випадках, не була схильна руйнувати місцеві традиції і жорстко нав’язувати свою волю. Хоча якщо в часи середньовіччя буддиські священники губхаджу в кастовому відношенні були рівні брахманам, то в пізніші часи вважалися вже нижчими у кастовій ієрархії. Водночас королівська династія сприйняла древні традиції, що походять із ваджраяни неварів, наприклад, показовим є “прийняття” на державному рівні культу Кумарі Деві (Радж Кумарі) та деяких інших традицій [Иванов 2001, 34–37]. Віротерпимістю відрізнявся і батько загальнонепальської держави Прітхві Нараян Шах [див.: Prithvi Narayan Shah 1964].

Імовірно, що коріння описаної в загальних рисах внутрішньої політики бере свій початок ще у XVI столітті чи навіть ще раніше – у державному організмі Горкхи. Виданий князем Горкхи Рам Шахом (1606–1636) кодекс свідчить про це [Riccardi 1977, 30–36; Edicts of Ram Shah 1977, 37–65]. Так само у внутрішній політиці династії Малла, яка правила Непалом (Непальською Долиною) у XIII – 2 пол. XVIII ст., також можна розглядити елементи такої політики [див.: Shrestha 2005, 75–120; Ледков 2001, 3–33]. Хоча обставини внутрішнього життя цих держав, Горкхи і князівств Малла, були дещо різними, способи підтримувати мир, рівновагу між різними силами і групами у державі були схожі.

Наступні покоління непальських державних діячів, і не тільки, з особливою повагою, навіть благоговінням ставилися до завітів першого короля Великого Непалу. Звісно, реальна політика і прийняття рішень корегувалися в залежності від ситуації, обставин, характеру того чи іншого діяча, однак завжди (принаймні, дуже часто) політика правителя порівнювалася сучасниками з діяннями і настановами Прітхві Нараяна. Так, коли регент принц Бахадур Шах (1785–1794) (молодший син Прітхві Нараяна) своїми діями втягнув Непал у війну з Китаєм, тим самим порушивши заповіт свого батька берегти мир із Піднебесною, він зазнав нищівної критики за це з боку *бхарадарів* (аристократів) [Vajracharya 1992, 330]. 1792 року, в складних умовах війни з Китаєм і Тибетом, був укладений договір про торгівлю з Ост-Індською

компанією, а наступного року прийнята місія капітана У. Кірpatrick, який залишив цінні спостереження (ті самі “секрети країни”, про які казав автор “Дібія Упадеш”) про королівство Непал [див.: Kirkpatrick 1811]. На початку XIX ст. непальці допустили британського представника до Катманду. Поступове “проникнення”, хоча далеко неповне, все ж відбувалося. А мухтіяр (прем’єр-міністр), генерал Бхін Сен Тхапа (1806–1837) також недооцінив британців, пішовши на відверту конфронтацію. Наслідком стала англо-непальська війна 1814–1816 рр., програна Непалом, і все більше втручання англійців у непальські справи. Однак і тоді непальці, занепокоєні такою ситуацією, прагнули по можливості обмежити ці впливи. Образним і показовим є те, що британський резидент у Катманду перебував ніби у “заблокованому”, “ізолюваному” і контрольованому становищі, не міг ступити кроку без дозволу Дарбару. Навіть перший прем’єр-міністр із клану Рана, Падме Джанг Бахадур Кунвар Рана, який традиційно вважається пробританським політиком, насправді був дуже обережним, не припиняв відносин із Китаєм, фактично не допускав англійців за межі столиці. Прийшовши з військом на індійську територію, щоб допомогти своїм союзникам англійцям під час повстання сипаїв 1857 року, Джанг Бахадур певний час вичікував, приймав делегатів від різних сторін і вирушив лише тоді, коли зрозумів, що перевага не на боці повстанців [Ледков 2011, 59]. Діяльність автократичних Рана також може розглядатися у контексті культурного та ідеологічного спадку “Дібія Упадеш”. Рана у своїй діяльності намагалися наблизитися до непальської традиції, старих визнаних і апробованих ідеалів. Хоча, можливо, сам автор “Дібія Упадеш” навряд чи позитивно поставився б до цих “узурпаторів”.

Важливість “завітів Прітхві Нараяна Великого” підкреслюють і сучасні непальці – деякі ідеї короля не втратили силу і сьогодні. Навіть наприкінці XX ст. ліворадикальна партія непальських маоїстів, КПН(м), зарахувала Прітхві Нараяна до “національних героїв”, а деякі важливі ідеї та установки з “Дібія Упадеш”, при розробленні власної ідеологічної стратегії, “взяла на озброєння” (хоча, звісно, в усьому іншому, окрім цих декількох аспектів, Прітхві Нараян для маоїстів все ж таки був феодал і “пригнічувач” простого люду) [Ледков 2003]. Справді, важко переоцінити спадок Прітхві Нараяна Шаха для Непалу.

Після загибелі Маратхської конфедерації і розгрому держави сикхів Непал залишився останньою суверенною державою у Південній Азії. Однією з причин цього можна назвати обережну стратегію лавірування (певна ізоляція тут має розглядатися як частина цієї політики), балансування між різними силами. “Дібія Упадеш” була орієнтиром “правильної” політики, як у відносинах із сусідами, так і у розв’язанні і запобіганні внутрішнім протиріччям у строкатому, поділеному на касти непальському суспільстві. Водночас ізоляціонізм був, як і в багатьох інших країнах Сходу, реакцією на “чужорідні”, в т. ч. західні, впливи. Метою такої політики було бажання зберегти споконвічні традиції країни та народу. Далася взнаки доктрина балансування і у сфері міжрелігійних стосунків. Держава, принаймні на вищих рівнях ієрархії, намагалася підтримувати мир і злагоду у поліконфесіональній країні, в той же час потай сприяючи індуїзації (санскритизації) (тут – індуїзації політичній, відмінній від однойменного багатовікового процесу), а індуїзм поступово ставав державною релігією королівства. Політика балансування, таким чином, стала знаковою для формування держави в Непалі і збереження незалежності королівства. Коріння цієї політики можна розгледіти в часи Середніх віків, задовго до Прітхві Нараяна Шаха, але закріплене воно саме цим королем у його автобіографії “Дібія Упадеш” як орієнтир внутрішньої і зовнішньої політики, якому мають слідувати його наступники. І справді, ці ідеї, висловлені Прітхві Нараяном, батьком *Акхил Непал* (Великого Непалу), суттєво впливали на ідеологію та політику королівства протягом тривалого часу, а деякі з них не втрачають актуальності і сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

Ванина Е. Ю. Средневековое мышление: индийский вариант. Москва, 2007.

Иванов Б. А. Культ Кумари в Непале // Культура Непала: традиции и современность. Санкт-Петербург, 2001.

Ле Гофф Ж. Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии. Санкт-Петербург, 2010.

Ледков А. А. Жрецы и чиновники (Взаимодействие религиозных и государственных институтов в традиционном обществе

Непала) // **Культура Непала: традиции и современность**. Санкт-Петербург, 2001.

Ледков А. А. Роль элементов культуы камня в формировании государственной идеологии непальцев // **Непал на рубеже тысячелетий**. Москва, 2002.

Ледков А. А. Революционные консерваторы. Традиционно-общинные истоки идеологии маоистов Непала // **Восток**, 2003, № 4.

Ледков А. А., Лунев С. И. **История Непала. XX век**. Москва, 2011.

Марков Д. Є. Тибето-непальська війна 1788–1792 рр. та її соціально-політичні наслідки для обох країн // **Сходознавство**. № 55–56. 2011.

Редько И. Б. **Очерки социально-политической истории Непала в новое и новейшее время**. Москва, 1976.

Bajracharya B. R. **Bahadur Shah. The Regent of Nepal (1785–1794 AD)**. New Delhi, 1992.

Baral, Leelanatheshwar Sharma. **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Burghart, Richard. The Formation of the Concept of Nation-State in Nepal // **The Journal of Asian Studies**. Vol. 44, № 1. 1984.

Edicts of Ram Shah // *Riccardi T. J.* The Royal Edicts of king Ram Shah of Gorkha // **Kailash**. Vol. 5. 1977.

Hamilton F. B. **An Account of the Kingdom of Nepal**. Edinburgh, 1819.

Kirkpatrick W. **An Account of the Kingdom of Nepaul**. London, 1811.

Letter 14. From Prithvi Narayan Shah to Monk Bhagavantanath // *Baral, Leelanatheshwar Sharma.* **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Mishra K. C. Annals of Prithvinarayan Shah in Contemporary Sanskrit Literature // **Contributions to Nepalese Studies**. Vol. 10, № 1&2, 1982–1983.

Prithvi Narayan Shah. Dibya Upadesh // *Baral, Leelanatheshwar Sharma.* **Life and Writings of Prithvinarayan Shah**. Unpublished PhD dissertation, University of London, 1964.

Regmi, M. C. Landownership in Nepal. Berkeley and Los Angeles, California, 1976.

*Riccardi T. J. The Royal Edicts of king Ram Shah of Gorkha // **Kailash.** Vol. 5. 1977.*

*Shrestha T. R. **Nepalese Administration. A Historical Perspective.** Kathmandu, 2005.*

*Stiller L. F. The Role of Fear in the Unification of Nepal // **Contributions to Nepalese Studies.** Vol. I, № 2. 1974.*

*Stiller L. F. **The rise of the House of Gorkha: a study in the unification of Nepal 1768–1816.** Kathmandu, 1995.*